

Комарова З. І.,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
e-mail: zoya.komarova.73mail.ru

ТРАНСФОРМАЦІЯ ДІЄПРИСЛІВНИКОВОГО ЗВОРОТУ ЯК СПОСІБ ВИЯВЛЕННЯ СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ У ПРОСТОМУ УСКЛАДНеноМУ РЕЧЕННІ

У статті описано особливості трансформаційного аналізу простих речень, ускладнених відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковими зворотами, які утворюють дієприслівники недоконаного виду. Застосування цієї методики дослідження мовного матеріалу дало можливість з'ясувати семантико-синтаксичні відношення між основною і другорядною предикаціями у структурі описуваних синтаксичних конструкцій.

***Ключові слова:** просте ускладнене речення, дієприслівник недоконаного виду, трансформаційний аналіз, семантико-синтаксичні відношення, основна і другорядна предикації.*

У сучасному мовознавстві проблема виявлення семантико-синтаксичних відношень у структурі простого речення, ускладненого відокремленою обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом, існує тому, що зв'язок між основною і другорядною предикаціями має імпліцитний характер. За переконанням В. С. Білової, Л. О. Дерібас-Тюкшиної, Т. В. Ликової, О. М. Корчажкіної, С. О. Полковнікової та ін., основним способом встановлення цих відношень є різноманітні трансформації дієприслівникового звороту (заміни його відмінковою формою іменника, сполученням дієприкметника з іменником, особовим дієсловом або ж підрядним реченням). Проте, за словами В. С. Білової, граматично паралельним реченню з дієприслівниковим зворотом є лише речення з підрядним, тому що тільки у такій заміні реалізується дієслівна природа дієприслівника і його обставинна функція, тобто повною мірою виявляється предикативність дієприслівника [1, с. 4].

С. О. Полковнікова стверджує, що виявити значення дієприслівника за допомогою постановки запитання не завжди вдається, бо нерідко ставиться запитання «як, яким способом?», у той час як дієприслівник не має значення способу дії, а виражає різні додаткові дії, що супроводять основну [3].

Метою нашого дослідження є з'ясування семантико-синтаксичних відношень у структурі простих ускладнених речень із дієприслівниками недоконаного виду шляхом різноманітних трансформацій відокремлених компонентів.

Як відомо, формуванню різноманітної семантики другорядної предикації сприяють різні чинники, вирішальними з яких є значення дієприслівника і дієслова-присудка та контекст. Зокрема дієприслівники недоконаного виду виявляють досить різноманітні семантико-синтаксичні значення. Функціональне розмаїття смислових відношень між основною і другорядною предикаціями простежується на прикладах трансформаційного аналізу.

Препозитивні до дієслова-присудка дієприслівники характеризують основну дію з погляду способу її здійснення або ж позначають дію, яка проявляється в основній. Тобто така характеристика є супровідною до суттєвих сторін чи ознак основної дії, і тому допускається заміна дієприслівників фінітними формами, що вводяться в речення за допомогою сполучників *при цьому, притому, причому*, а дієслова-присудка – підрядним реченням часу зі сполучниками *коли, у той час коли (як), поки*, напр.: *Тваринка, знічено і винувато озираючись, поповзла в куток (Шев.) – тобто: у той час коли тваринка поповзла, вона озиралася; тваринка поповзла, при цьому вона озиралася.* Дієприслівниковий зворот можна замінити також іменниковими конструкціями, напр.: *І, не роздумуючи довго, рушив В нову дорогу (Фр.) – рушив без роздумів.*

Позиційна близькість дієприслівникового утворення до суб'єктних синтаксем, пов'язаних переважно з номінацією осіб (істот взагалі), дозволяє трансформувати дієприслівниковий зворот у підрядне речення з атрибутивною семантикою, напр.: *Вже з півгодини боцман, явно тішачись своїми перевагами,*

уперто *ганяв* дівчину по бар'єрах морської сигналізації... (Гонч.); Сиві круторогі *воли, помахуючи рогатими головами, поспішались* з гори в долину на спочинок... (Коцюб.).

Препозитивні дієприслівники на позначення неактуального стану, почуття, що відображають інші стани чи почуття, можуть одночасно бути причиною появи їх, напр.: Звідусюди дивляться на тебе сині очі весни, й *ти* відкрито, *відчуваючи душевне здоров'я, силу*, теж *дивишся* в ті очі, що випромінюють приязнь і ласку (Гуц.) – *дивишся в очі весни, тому що відчуваєш здоров'я, силу*. Іноді значення причини підказується змістом головної частини речення, напр.: *Навіть не силкуючись про щось думати, байдуже дивився* на присмерки у віконці (Підм.) – *дивився байдуже, бо не силкувався думати*.

На значення супровідної характеристики дії або стану може нашаровуватися обставинний відтінок способу дії, який підсилюється, коли дієприслівник уживається безпосередньо після компонента з обставинною семантикою, напр.: *Вони (яблука) падали невидимо, раптово, стрясаючи застояну тишу...* (Гуц.); *Всю сцену розгляду я розповім тобі докладно, дотримуючись усього колориту в словах*, коли ми побачимося (Ів.). Якщо ж обставинний компонент займає препозицію до дієслова-присудка, значення супровідної характеристики дії є панівним, причому відтінок способу дії повністю нейтралізується або його заступає відтінок наслідку, напр.: *Напровесні ріка широко розливається, затоплюючи луги, підступаючи до самісіньких сільських околиць* (Гуц.); *З обох боків його непорушно і понуро стояв ліс, одсвічуючи проти місяця стовбурами дерев* (Виннич.).

Дієприслівниковий зворот зі значенням «супровідна характеристика / спосіб дії» можна трансформувати у підрядне речення способу дії, замінити прислівником або прийменниково-відмінковою формою іменника, а також співвідносним зворотом зі сполучниками *при цьому, причому*, напр.: *Захвилювалася вода, мов жито від вітру, покотилась валами до берега, наблизилась – і вдарила з глухим стогоном в пісок, розбиваючись на тисячі білих крапельок...* (Коцюб.) – *вода вдарила так, що при цьому розбилася на*

тисячі крапельок; Поснідали похапцем, майже не розмовляючи (Шев.) – поснідали без розмов.

На значення супровідної характеристики дії або стану дієприслівників недоконаного виду нашаровуються й інші обставинні відтінки, зокрема причини, часу, наслідку, допусту і мети, про що свідчать приклади трансформування дієприслівникових зворотів у підрядні речення з відповідними сполучниками, напр.: *Лось знав, що то тріщить стара гілляка на дубі, всохла, кошава; їй давно вже б треба впасти, а вона не падала, з дивною впертістю тримаючись за стовбур (Гуц.) – гілляка не падала, тому що вперто трималася за стовбур; «Не моя це дитина, не моя!» – казала стара собі, стежачи очима за Романом (Коцюб.) – казала і одночасно стежила за Романом; Гомін підіймався все вище й вище, заповнюючи кожен закуток і вибалок... (Шев.) – гомін підіймався вище, так що заповнював кожен закуток.*

Дієприслівники зі значення супровідної характеристики основної дії (стану) можна замінити також фінітними дієсловами (із збереженням змісту), що приєднуються до дієслів теперішнього або минулого часу дійсного способу сурядними сполучниками або перелічувальною інтонацією. Це свідчить про можливість вираження відношень рівноправної предикації між основною і другорядною (але лише у синтаксичному плані, а не з погляду семантики) діями, напр.: *Твої очі – тихий вечір, Що спускається безгучно, Несучи на землю спокій на своїх сріблястих крилах (Олесь) – вечір спускається і несе спокій; Так дівчина ніколи й не довідається про те, що він її любив таємно, любив ще десь із восьмого класу, криючись, навіть собі не осмілюючися зізнатись у тому почутті... (Гуц.) – любив, але крився зі своїм почуттям.*

За певних позиційних та семантичних умов між основною і другорядною діями встановлюються одночасно не тільки відношення супровідної і рівноправної предикації, а й атрибутивної та мотиваційної. Тому можлива також заміна дієприслівникової конструкції підрядним реченням з означальною та обставинною семантикою. Серед обставинних значень найбільш поширеними є значення способу дії (*Чарівниця іде, осяваючи бір (Павл.)*);

причини (*Вона замовкла, думаючи про своє* (Ів.)); допусту (*І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба, ... коли панночка, дочка діди́ча, живе в розкоші, нічого не роблячи?* (Коцюб.)) тощо.

При реалізації власне мотиваційних відношень у структурі простого ускладненого речення другорядна дія сприймається як самостійна з додатковими обставинними відтінками у значенні, при цьому допускається заміна дієприслівникового звороту підрядним обставинним реченням, що вводиться відповідними сполучниками. Мотиваційні відношення між основною і другорядною діями можуть набувати характеру причинового зв'язку, напр.: *Спати лягав рано, не маючи світла, і спав допізна, надолужуючи спочинком злиденні харчі* (Підм.); *О, скільки ми ще робимо дурниць, міряючи добро своїми мірками* (Мушк.).

У ряді заперечних конструкцій, що репрезентують значення причини, дієприслівник можна замінити особовим дієсловом, яке вводиться разом із залежними словами у речення за допомогою протиставного сполучника *але*, напр.: *Дівчина викинула на долоню мокрий горішок і стояла так із ним, не здогадуючись затиснути долоні* (Шев.) – *дівчина викинула на долоню горішок, але не здогадалась затиснути долоні; вона так і стояла, бо не здогадалась затиснути долоні*. У наведеному прикладі значення причини і протиставлення виявляються у зв'язку дієприслівника з однорідними присудками, вираженими дієсловами з різною семантикою.

Вступаючи в атрибутивні семантико-синтаксичні відношення з підметом, напівпредикативна дієприслівникова конструкція одночасно виражає додаткові значеннєві відтінки обставини. За таких умов між головною і другорядною діями встановлюються відношення мотиваційної предикації, подібні до тих, що поєднують дії у складнопідрядних реченнях із підрядними обставинними, тому дієприслівниковий зворот легко трансформується в підрядне речення часу, причини, мети, наслідку, умови, допусту.

Між основною і супровідною діями можуть встановлюватися відношення «фонові» предикації [2, с. 70], коли на тлі тривалих другорядних дій

розгортаються основні. У цьому випадку дієприслівниковий зворот легко замінюється підрядним реченням часу зі сполучниками *коли, у той час коли* або особовим дієсловом, до якого приєднується дієслово-присудок за допомогою співвідносних зворотів *причому, і при цьому, і при тому, і до того ж*, напр.: За якусь коротку хвилю *Ліда* набрала пучок синіх дзвоників і, *помахуючи перед Іваном, помахуючи по-дитячому пустотливо, спитала*: «Правда ж, дзвонять?» (Гуц.) – *спитала у той час, коли помахувала дзвониками; помахувала дзвониками і при цьому спитала*.

Проведений трансформаційний аналіз речень із дієприслівниками недоконаного виду засвідчує, що більшість дієприслівників характеризується багатозначністю: дієприслівникова конструкція допускає одночасно кілька трансформацій у речення різних типів і різної семантики. Така закономірність пояснюється відсутністю експліцитно вираженого відношення дієприслівника до головного присудка. Між частинами речення, формальними центрами яких (основної і другорядної дій) є особове дієслово та дієприслівник недоконаного виду, наявні відношення обставинної характеристики, супровідної, мотиваційної, атрибутивної, а також рівноправної та «фонової» предикації. Межі між різними типами відношень нечіткі, оскільки функціональне значення дієприслівника залежить від різних чинників, найголовнішим із яких є семантика основного і другорядного предикатів.

Список використаної літератури

1. Белова В. С. О выражении обстоятельного значения цели в предложении с деепричастным оборотом / В. С. Белова // Рус. яз. в шк. – 1958. – № 2. – С. 29–31.
2. Корчажкина О. М. Типология синтаксической связи между глаголом и деепричастием / О. М. Корчажкина // Рус. яз. в шк. – 2000. – № 6. – С. 68–72.
3. Полковникова С. А. О некоторых частных значениях постпозитивных деепричастий совершенного вида / С. А. Полковникова // Проблемы общего и русского языкознания: Сб. трудов. – М.: Изд-во МГПИ им. В. И. Ленина, 1978. – С. 50–61.

Комарова З. Трансформирование деепричастных оборотов как способ выявления семантико-синтаксических отношений в простом осложненном предложении.

Аннотация

В статье описаны особенности трансформационного анализа простых осложненных предложений с деепричастия несовершенного вида. Применение этой методики исследования языкового материала позволило установить семантико-синтаксические отношения между основной и второстепенной предикациями в структуре описываемых синтаксических конструкций.

Ключевые слова: *простое осложненное предложение, деепричастие несовершенного вида, трансформационный анализ, семантико-синтаксические отношения, основная и второстепенная предикации.*

Komarova Z. The transformation of adverbial-participial clause as a means of semantic-syntactic relations identification in simple compound sentences.

Summary

Object of research is simple complicated sentence with separated adverbial participial phrases which are formed by adverbial participle of imperfect form, and its subject are the functions of adverbial-participial phrases in semantic and syntactic structure of analyzed syntactic constructions.

The purpose of scientific work is to clarify the semantic and syntactic relations between primary and secondary predication in structure of simple complicated sentences by various transformations of separated components, expressed by adverbial-participial phrases with adverbial participles of imperfect form.

The performed transformational analysis of the linguistic material shows that the majority of the adverbial participles of Ukrainian language characterized by polysemy: adverbial-participial construction allows simultaneously a number of transformations in sentence of different types and different semantics. This regularity is explained by the absence of explicitly expressed relation of adverbial participle to the main predicate. Between the parts of sentences, formal centers of which (primary and secondary actions) are personal verb and adverbial participle of imperfect form there are also connections which are used like circumstances of accompanying, motivational, attributive, and also equitable and «background» predication. The boundaries between different types of relations are unclear because functional significance of adverbial participle depends on various factors, the most important of which is the semantics of the primary and secondary predication.

Key words: *simple complicated sentence, adverbial participle of imperfect form, transformational analysis, semantic and syntactic relations, primary and secondary predication.*